

ԱՐՏԱԽԻ ՄԵԼԻՔՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ԵՎ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԾԱԳՈՒՄԸ

1375 թ. Կիլիկիայի Հայոց թագավորության անկումից հետո, այնուհանդերձ, Հայկական մի շարք լեռնային մասեր իշխանությունների Հաջողվեց պահպանել իրենց կիսանկախ գոյությունը:

Օսմանյան թուրքիայի և Սեֆյան իրանի միջև Հայաստանի 1555 թ. բաժանումից և 1639 թ. վերաբաժանումից հետո Հայաստանի՝ թուրքիային անցած մասում՝ Արևմտյան Հայաստանում, Հայկական նման մասեր իշխանությունների հետքեր պահպանվել էին Ջեյթունում, Ասսուլում, Շատախում, Մոկսում և Դիարբեքիլի փաշայության մեջ մտնող Իսյանի լեռնակղզում: Իսկ Հայաստանի՝ Պարսկաստանին անցած մասում՝ Արևելյան Հայաստանում, նման ինքնավար իշխանություններ պահպանվել էին Սյունիքում և Արցախում: Վերջինիս մասին տակավին 1307 թ. Հեթում Պատմիչը գրել է, որ երբ թաթար-մոնղոլները «կալան զմեծն Ասիա ողջոյն, բաց ի թագաւորութենէն Ափսաղաց՝ որ ի Վիրս, և բաց ի գաւառէ անտի թագաւորութեան Հայոց, որ ռամկօրէն կոչի Հալօյէն (Արցախ – Ա. Մ.): Այս երկու նահանգք զդէմ կալան Սարակինոսաց, և ոչ կամեցան բնաւ հպատակիլ նոցա»¹: Սակայն, ինչպես իրավացիորեն նկատել է ակտդ. Ա. Հովհաննիսյանը, «ներքին որևէ կապ չկար այդ Հայ Համայնքների միջև, բոլոր պարագաներում դրանք չէին դառնում ազգային անկախության հանգրվաններ»²: Այդ կիսանկախ իշխանություններից առավել հզորը Արցախի մելիքություններն էին, որոնց ինքնիշխան տիրակալները՝ մելիքները, մի քանի դար

¹ Դեթում Պատմիչ, Պատմութիւն քաթարաց, Վենետիկ, 1842, էջ 24:

² Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. IV, Ե., ԳՍՄՀ ԳԱ հրատ., 1972, էջ 89:

շարունակ հանդիսացել են հայոց ազատագրական պայքարի դրոշակակիրներ: Ողջ միջնադարի ընթացքում իր աշխարհադրական նպաստավոր դերքի շնորհիվ Արցախը կարողացել էր դիմակայել օտար ներխուժողների ավերածություններին և հիմնականում պահպանել իր ոչ միայն քաղաքական ինքնուրույնությունը, այլև հայ ավատատիրական հասարակությանը բնորոշ սոցիալ-տնտեսական կառուցվածքը³:

Արաբներն «մելիք» բառը նշանակում է իշխող, տիրակալ, թագավոր, իսկ նշանավոր լեզվաբան Հ. Աճառյանը սերված է համարում «mlk» «տիրել», «իշխել» ընդհանուր սեմական արմատից⁴: Միջնադարում այսպես են կոչվել Առաջավոր Ասիայի մուսուլմանական երկրների տիրակալները, իսկ ուշ միջնադարում՝ Արևելյան Հայաստանում իրանական տիրապետության շրջանում, մելիքներ էին կոչվում բնիկ ազնվականության մնացորդներից բարձրացած և իրենց տիրույթներում վարչական արտոնություն ունեցող ֆեոդալները: Մելիքներ էին կոչվում նաև գյուղերի, ավանների և քաղաքների թաղամասերի այն ավագները, որոնք պատասխանատու էին հարկերի գանձման համար:

Մելիքներից ոմանք իրենց հպատակությունն էին հայտնել նվաճողներին՝ նրանց հանդեպ կատարելով բոլոր պարտավորությունները: Սակայն, Սյունիքում և Արցախում մելիքները թեև ընդունել էին նվաճողների գերիշխանությունը, բայց ներքին կառավարման հարցերում, այսինքն՝ հարկահավաքման, դատավարության և այլն, ունեին գործելու լիակատար ինքնուրույնություն: Նրանք ունեին նաև զորք պահելու իրավունք:

Վերոնշյալ նահանգներում մելիքական իրավունքը, թեև հաստատվում էր շահի հրովարտակով, սակայն այն, ըստ էության, ուներ ժառանգական բնույթ: Այս հանգամանքը նպաստում էր մելիքական տների զորացմանը: «Սակայն աղբյուրները

³ Чобанян П., О некоторых вопросах истории Арцаха (XIII — XIX вв.), «ՊԲՀ», 2002, N 3, էջ 159:

⁴ Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, հ. Գ, Ե., 1977, էջ 635:

ցույց են տալիս, որ մելիքական իրավունքն սկզբնապես հաստատուն ու անփոփոխ մի երևույթ էր, — գրում է պատմաբան Բ. Ուլուբաբյանը, — այլ փոփոխվում էր այս կամ այն շահի կողմից, ենթարկվելով նրա կամքին ու հայկական աշխարհի նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքին»⁵։

Թեև XVI–XVIII դարերում Արևելյան Հայաստանում կային բազմաթիվ մելիքություններ, սակայն այդ իշխանություններից առավել անվանի էին Արցախի հինգ՝ Գյուլիստանի, Ջրաբերդի, Խաչենի, Վարանգայի և Գիզակի մելիքությունները⁶, որոնց էլ վիճակված էր մեծ դեր խաղալ ուշ միջնադարի հայոց պատմության մեջ։

«Արցախը տեղագրական, լեռնագրական և բնական տեսակետներով մի աշխարհագրական ամբողջություն է կազմում, — իրավացիորեն նկատել է Լեոն, — որն ամբողջական կերպարանք է տալիս այդ երկրի կյանքին։ Այսպիսով, թեև Արցախը բաժանված էր մի շարք մանր լեռնագավառների, սակայն, ընդհանուր առմամբ, ներկայացնում էր մի խիստ բնորոշ, ընդգծված ամբողջություն՝ տնտեսական, ազգագրական և լեզվական տեսանկյունից»⁷։

Հայկական ինքնավար այս իշխանությունները XVII դ. վերջերից փորձել են թոթափել պարսկական լուծը, իսկ 1724–1735 թթ. մարտնչել են Անդրկովկաս ներխուժած օսմանյան զորքերի դեմ, ինքնաբերաբար դաշնակցելով Իրանին։ Այդ թվականներին տարածաշրջանում ստեղծված իրավիճակը լավագույնս ներկայացրել են Գանձասարի կաթողիկոս Եսայի Հասան-

⁵ Ուլուբաբյան Բ., Խաչենի իշխանությունը X–XVI դարերում, Ե., 1975, էջ 417։

⁶ Մելիքությունների տարածքները պատկերացնելու համար նշենք, որ Գյուլիստանը մոտավորապես ընդգրկում էր ներկայիս Շահումյանի շրջանը և Մարտակերտի հյուսիս-արևելքը, Ջրաբերդը՝ Մարտակերտի հիմնական մասը և Քարվաճառի արևելքը, Խաչենը՝ հիմնականում Ասկերանը և Մարտակերտի հարավը, Վարանդան՝ Ասկերանի հարավը և Մարտունին, իսկ Գիզակը՝ Հադրութի, Ջերայիլի և Ֆիզուլու շրջանները (տե՛ս Մելքոնեան Ա., Հայկական Քարվաճառ եւ Աղախեճ գաւառները պատմութեան մէջ, «Դրօշակ», 1993, թիւ 15, էջ 26)։

⁷ Լեոն, Երկերի ժողովածու, հ. 3, գիրք 2, Ե., 1973, էջ 10։

Ջալալյանն ու Արցախի մելիքները՝ 1723 թ. նոյեմբերի 1-ին Պետրոս I-ին հղած նամակում. «Թագաւորն Պարսից յոյժ նուաղեցաւ, և ոչ իսկ երևի, և իշխանութիւն օսմանցոյն տակաւին առ մեզ ոչ է հասեալ»⁸: Եվ հենց կենտրոնական իշխանության բացակայության այդ պայմաններում է, որ Հայոց Սղնախները, որպէս ռազմաքաղաքական միավորումներ, իրականացրել են իրենց երկրամասի կառավարումը և անվտանգության ապահովումը: Իր ազատությունը պաշտպանելու նպատակով լեռնաշխարհի Հայությունը դիմել է կենաց և մահու պայքարի:

Գնահատելով թուրքերի դեմ մղված պայքարում Հայերի բազմաթիվ ծառայությունները Իրանի Նադիր շահը 1736 թ. ճանաչել է Արցախի մելիքների ինքնիշխանությունը և վերահաստատել նրանց դաշնային ինքնավարությունը՝ Խամսայի մելիքություններ (հինգ մահալ, պարսկերեն՝ «Մահալ-ե խամսե») անունով: Իսկ Դիզակ գավառի տիրակալ Մելիք-Եգանը նշանակվել է Խամսայի մելիքությունների ընդհանուր կառավարիչ: Նա ուղղակիորեն ենթարկվում էր Նադիր շահի եղբայր Իբրահիմ խանին, որը նստում էր Ատրպատականի Թավրիզ քաղաքում: Մելիք-Եգանի մոտ էին հավաքվում Արցախի հինգ մելիքությունների Հարկերը և նրա միջոցով հանձնվում շահական գանձարանին: Այսպիսով, «Անդրկովկասում Քարթլի-Կախեթի վրացական վալիության կողքին, առաջին անգամ ստեղծվում էր նաև «Մահալ-ե խամսե» անվանվող Հայկական առանձին բեկլարբեկիութուն, որն ընդգրկում էր պատմական Արցախն ու մինչև Արաքսի ամիս ձգվող Հարակից տարածքները»⁹: Համեմատության համար նշենք, որ «Իրանցիների կողմից վրաց թագավորները ճանաչված էին սոսկ որպէս «կառավարիչներ» կամ «վալիներ» ու «խաներ»: Այդ արգելք էր, որ վրաց նույն

⁸ Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века, т. II, ч. II, Е., 1967, с. 48-49.

⁹ Փափազյան Զ., Մելիք-Եգանի ընդունարանի մուտքի վիճագիր արձանագրությունը, «ԼՂԳ», 1985, N 5, էջ 78:

այդ իշխողները թագավորներ կոչվեին Վրաստանում և որպես այդպիսիներ նաև ճանաչվեին վրաց միջնադարյան հանրության կողմից»¹⁰։ Մխաված չենք լինի, եթե ասենք, որ հայ իրականության մեջ էլ Արցախի մեկիքությունները, փարված իրենց անառիկ լեռներին, մնացել էին այն միակ ուժը, որոնց հենքի վրա հնարավորության դեպքում կարող էր վերստին հառնել հայոց պետականությունը։ Պատահական չէ, որ Արցախի մեկիքներն իրենց համարում էին «հայոց թագաւորաց ազնիւ զինվորաց մնացեալ ժառանգք»¹¹։

* * *

Թվում է, ոչինչ չէր սպառնում Արցախի մեկիքների իշխանությանը իրենց երկրամասի վրա, եթե մի անակնկալ դիպված չգար խախտելու կիսանկախ լեռնաշխարհի անդորրը։

Նադիր շահը իր հրամանով 1744 թ. մահապատժի ենթարկված Մեկիք-Միրզարեկի փոխարեն Վարանդայի տիրակալ է նշանակել Մեկիք-Հուսեինի ավագ որդի Մեկիք-Հովսեփին, որին ևս պարսիկները Հուսեին էին անվանում։ Նրա ստորագրությունն ու կնիքը պահպանվել են 1745 թ. հուլիսի 27-ին կազմված մի պարսկերեն կալվածագրում «Վարանդայի Մեկիք Հուսեյն» ձևով¹²։ Վերջինիս մեկիքությունը, սակայն, կարճ է տևել։

Մեկիք-Հովսեփի կրտսեր եղբայր Մեկիք-Շահնազար Բը, օգտվելով Նադիր շահի սպանությունը (1747) հաջորդած քաոսից, սպանել է եղբորը, կոտորել նրա ընտանիքը և իրեն հռչակել Վարանդայի մեկիք։ Ուշագրավ է այս եղբայրասպանության Բաֆֆու մեկնաբանությունը. «Մեկիք-Հովսեփը և Մեկիք-Շահնազարը խորթ եղբայրներ էին, — բացահայտում է նա, — Հովսեփը

¹⁰ Հովհաննիսյան Ա., Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք I, Ե., 1957, էջ 159։

¹¹ Армяно-русские отношения в XVIII веке, т. IV, Е., 1990, с. 179.

¹² Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 2ր, վավ. 198, քնագիր։

ծնված էր Մելիք-Հուսեյնի Աննա-խաթուն անունով կնոջից, որը Դիզակի իշխան Մելիք-Ավանի քույրն էր, իսկ Մելիք-Շահնազարը ծնված էր Զոհրա-խանումից, որը Նախիջևանի խանի աղջիկն էր, ազգով թուրք: Մելիք-Հուսեյնը նրան իբրև գերի բերեց Նախիջևանից, հետո ամուսնացավ նրա հետ»¹³: Ըստ Մելիք-Շահնազարյանների տոհմական ավանդությունների՝ Մելիք-Հուսեյնը Զոհրա-խանումին փախցրել է Արցախի սղնախների զորքի՝ դեպի Սյունիք 1724-ին կատարած օգնական ռազմերթի ընթացքում, երբ վերջինս ընդամենը 15 տարեկան էր¹⁴, հետևաբար՝ Զոհրա-խանումը ծնվել է 1709 թ.: Այստեղից կարող ենք ենթադրել, որ Մելիք-Շահնազարը, ամենայն հավանականությամբ, ծնված պետք է լինի այդ դեպքից մեկ-երկու տարի անց՝ 1725 կամ 1726 թվականին¹⁵:

Շահնազարի կողմից սպանված Մելիք-Հովսեփը ինչեփեսի տիրակալ Հասան-Ջալալյանների տան փեսան էր և վերոհիշյալ արյունահեղությունից մազապուրծ եղած նրա փոքրահասակ որդին՝ Սայի-բեկը, ապաստանել էր այնտեղ, իր քեռի Մելիք-Ալլահվերդու մոտ: Սակայն շուտով սարջալուների ցեղապետ Փանահ Ալիի հետ դաշնակցած Մելիք-Շահնազարի եղբայրասպան ձեռքը Հասավ նաև նրան:

Շահնազարի մելիքական իշխանությունը 1748 թ. Հաստատվել է Իրանի Ալի Իբրահիմ շահի հրովարտակով¹⁶:

Մելիք-Շահնազարի տմարդի արարքը նրա դեմ է հանում Արցախի մյուս մելիքներին: Այդ մելիքները՝ Գյուլիստանի Մելիք-Հովսեփը, Զրաբերդի Մելիք-Ալլահղուլի սուլթանը, ինչեփեսի Մելիք-Ալլահվերդին և Դիզակի Մելիք-Նսային, միավորելով

¹³ Րաֆֆի, Խամսայի մեկնությունները, Երկերի ժողովածու, հ. 9, Ե., 1987, էջ 452:

¹⁴ Մատենադարան, ծեռագիր 7429, էջ 31բ:

¹⁵ Մաղալյան Ա., Արցախի մեկնությունները և մելիքական տները XVII–XIX դդ., Ե., 2007, էջ 173:

¹⁶ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 2բ, վավ. 203: Վավերագրի հակառակ կողմում ռուսերենով մակագրված է. «Копія грамоты Ибрагимъ Шаха персидскаго 1161»: Հրատ. տես Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը. հրովարտական, պրակ IV, կազմեց Զ. Կոստիկյան, Ե., 2008, էջ 70–71:

իրենց ուժերը, պաշարում են Մելիք-Շահնազարի Ավետարանոց բերդը, բայց վերահաս ձմռան պատճառով չկարողանալով գրավել՝ վերադառնում են իրենց տեղերը, գարնանը կրկին արշավելու պայմանով: Անտարակույս, Վարանգայի տիրոջ ուժերը բավարար չէին մյուս չորս մելիքների դեմ տեական ժամանակ պայքարելու համար: «Մելիք Շահնազարը զգալով իր տկարությունը մելիքների հանդեպ՝ անհանգստացած սկսում է ելք որոնել, — գրում է XIX դ. պատմագիր Միրզա Յուսուֆ Ներսեսովը, — ճարահատյալ դիմում է Փանահ խանի օգնությանը, նրան հպատակվում և հավատարմության երդում է տալիս և նրա աջակցությամբ ազատվում մելիքների պատժից... Մելիք Շահնազարը լինելով շատ հարուստ՝ Ղարաբաղի խաներին ծառայություններ է մատուցում, որի շնորհիվ մեծ պատվի է արժանանում: Փանահ խանի իշխանության սկզբնական շրջանում, երբ նա փողի կարիք էր զգում, Մելիք Շահնազարը անհրաժեշտության դեպքում օգնության էր հասնում և նրա կարիքները բավարարում: Վերջում Մելիք Շահնազարը իր գործերը բարելավելու և դիրքերն ամրապնդելու համար, աղջկան՝ Հուրզադ խանումին, կնության է տալիս Իբրահիմ խանին (Փանահի որդուն — Ա. Մ.), և այդ կերպ նրա հետ բարեկամական կապեր հաստատում»¹⁷:

1775 թ. հուլիսի 6-ին Գանձասարից Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսին ուղղված մի անստորագիր նամակում կարդում ենք. «Եւ եթէ ի կողմանցս յայսցանէ հարցանիցես. հնգեքին մէլիքքն են ընդ մեզ բաց ի մէլիք Շահնազարէն, որ դեռես խարդախութեամբ ընդ մեզ գնայ, և ո՛չ գնախանձն իւր հատանէ ի մէնջ»¹⁸:

Այդ շրջանում Արցախում տեղի ունեցած իրադարձությունները ներկայացնում է նաև Հովսեփ արքեպս. Արղությանը, որը 1780-ին հերթականությամբ ներկայացնելով Խամսայի մելիքներին, Վարանգայի Մելիք-Շահնազարի մասին գրում է.

¹⁷ Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով, Ճշմարտացի պատմություն, Ե., 2000, էջ 42, 50:

¹⁸ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 258, վավ. 25, քնագիր, հրատ. տե՛ս Մաղալյան Ա., Ըշվ. աշխ., էջ 236–237:

«Զօրացուցիչն է տաճկաց և միարան ընդ խանին. ունի կարօղութիւն և սա հազար արանց պատերազմողաց»¹⁹: Իսկ ահա դեներալ Պավել Պոտյոմկինին Հ. Արղությանի՝ 1783 թ. հունվարի 28-ին գրած նամակում կարդում ենք. «Մելիք Ադամի, մելիք Յովսէփի և մելիք Նսայու խորհուրդն մի էր, բայց ի մէջ նոցա որպէս թէ խարոցէր մելիք Շահնազարն, որ է այր խորամանկ, թերահաւատ և ամենայն գործս բարեաց անպիտան, նենգաւոր և դաւաճանօղ եղբարց: Ի Ղարաբաղ գայր էլ ինչ, որպէս յերկրիս նօղայիքն խորանաշրջիկ, որք կոչիւր Զվանշիր, որոյ գլխաւորի անունն էր Փանայ խան: Խորամանկն ի չարիս մելիք Շահնազարն զնա կոչեալ ի յօղնութիւն իւր, կամաւ իւրով հնազանդեցաւ նմա և զբերթն իւր ետ նմա»²⁰: Հնդկահայ ականջալուր-ժամանակակիցները Մելիք-Շահնազարին բնութագրել են այսպես. «Հնարամիտ անձնավորություն է, հմուտ դիվանագիտական օրենքներին ու ծեսերին: Սա ևս պարսից իշխանությանն է ենթարկվում. առանց պարսիկ իշխանի (Փանահի – Ա. Մ.), որը սրան իրեն է հպատակեցրել, որեւէ բան, ինչ էլ որ կամենա, չի կարող անկախաբար կատարել»²¹: Մենք այս հղումները կատարեցինք ցույց տալու համար ժամանակակիցների միանշանակ գնահատականները Մելիք-Շահնազարի գործած դավաճանությանը:

Իսկ ահա այդ իրողության արձագանքները XIX դարի կեսերի հայկական մամուլում. «Շահնազաբ՝ Վարանգայի մէլիքը, Զարարելիդի Մէլիք Ադամին և Գիւլիստանի Մէլիք Յովսէփին մէջ եղած դաշնակցութենից վախենալով, ինքն էլ Փանահ խանին հետ մի բարեկամութիւն արաւ, նրան իր բնակատեղին Շուշուայ բերդը և իր աղջիկն էլ (Փանահի որդուն – Ա. Մ.) կնու-

¹⁹ Յովսէփի կաթողիկոսի յիշատակարանը, «Կոուսկ Զայոց աշխարհին», 1863, թիւ է, էջ 512, Դիւան հայոց պատմութեան, հ. Թ, Յովսէփի Արղութեան, Թիֆլիս, 1911, էջ 25, Армяно-русские отношения в XVIII веке, т. IV, с. 153.

²⁰ Армяно-русские отношения в XVIII веке, т. IV, с. 212.

²¹ Նոր տեսութեամբ, որ կոչվում է հորդորակ, Ե., 1991, էջ 103:

թեան տուաւ»²²: Այս տեսակետի հետ համակարծիք է նաև ուսանշանավոր պատմարան Պ. Բուտկովը, որը Շահնազարի դավաճանության մասին գրում է. «Այստեղ ամենամուր վայրը Շուշին է, որը պատկանել է Վարանդայի Մելիք-Շահնազարին: Վերջինս, թշնամանալով հնուց ի վեր իրար հետ դաշնակից երկու մելիքների՝ Զրարերգի Ադամի և Իզիրմիդորգի (Գյուլիստանի – Ա. Մ.) Հովսեփի հետ, դաշինքի մեջ մտավ Ղարաբաղի մերձակայքում թափառող թաթարական ջեանշիր ցեղի աննշան ցեղապետ Փանազ խանի հետ, և Նադիրի մահից հետո նրան հանձնեց Շուշին ու իր սղնախով հանդերձ հպատակվելով նրան՝ միացած նրա հետ 20 տարի շարունակ պատերազմ մղեց իրեն թշնամի այդ երկու մելիքների դեմ... Այսպիսով, Ղարաբաղի մելիքները իրենք իրենց մեղքով իրենց գլխին դրեցին դաժան տիրակալի»²³:

Փաստորեն, այդ եղբայրասպան պատերազմում հայ մելիքներից հաղթողներ և պարտվողներ չեղան, այլ օգուտ քաղեց երրորդ, օտար կողմը՝ վաչկատուն սարջալլուների ցեղապետ Փանազ խանը, որը Մելիք-Շահնազարի թողտվությամբ 1752-ին հաստատվեց Արցախի սրտում՝ Շուշիում:

* * *

Ո՞վ էր Ղարաբաղի խանության հիմնադիր Փանազը, որն այդքան ճարպկորեն օգտվեց Արցախի մելիքների երկպառակություններից: Նրա ծագման վերաբերյալ ուշագրավ տեղեկություններ են հաղորդում մահմեդական պատմագիրներ Միրզա Ադիգյոզալ-բեկը, Միրզա Զամալ Զեանշիրը և Ահմեդ-բեկ Զեանշիրը: Ըստ Միրզա Ադիգյոզալ-բեկի՝ «Փանազ խանի նախապապը՝ Փանազ-Ալի բեկը, ծագումով սարջալլու ցեղից է»²⁴:

²² «Կոուկի Ղայոց աշխարհին», 1863, քիւ Շ, էջ 622:

²³ Бутков П., Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 год, ч. I, СПб., 1869, с. 385—386.

²⁴ Мирза Адигезаль-бек, Карабаг-наме, Баку, 1950, с. 49.

Համաձայն Միրզա Ջամալ Ջևանշիրի՝ «Փանահ խանի տոհմը հին ժամանակներում Թուրքեստանից եկած բազմաթիվ ցեղի սարջալու ճյուղից է»²⁵։ Իսկ Ահմեդ-բեկ Ջևանշիրը գրում է, որ Փանահը սերվել է Ղարաբաղյան քոչվոր ցեղերից²⁶։ Այսպիսով, Ղարաբաղի խանության երեք պատմագիրներն էլ միանշանակ Փանահ խանին քոչվորական ծագում են վերագրում²⁷։

Փանահի նախապապ Փանահ Ալի բեկը նախապես ծառայել է Գանձակի Զիադօղլի խաների մոտ, այնուհետև՝ գաղթել է Ջևանշիրի գավառը, որտեղ և ամուսնացել է։ Նրա որդի Ալիին ղեկավարության պատճառով Սարիջն՝ Ալի էին անվանում։ Ըստ Միրզա Ադիգյոզալ-բեկի՝ հարստության շնորհիվ նա իր շուրջն է հավաքում ծառաների և գործավորների մի մեծ բազմություն, և Ջևանշիր ցեղի այդ քոչվորական խմբավորումը նրա անունով կոչվում է սարջալու²⁸։ Հետագայում դեպույն Ալիի ունեցվածքն անցնում է որդուն՝ Իբրահիմ Խալիլ աղային։ Կարծում ենք, մահմեդական պատմագիրների՝ Փանահի նախնիների հայտնի և հարուստ լինելու պնդումներին մեծ վերապահումներով պետք է մոտենալ։

Նադիր շահը 1736 թ. Մուզանի կոռուլթայում (ավազանու ժողով) Իրանի գահին աիրանալուց հետո, իր գահակալմանը դեմ արտահայտված Գանձակի խանի իշխանությունը թուլացնելու նպատակով, նրան հպատակվող Ջևանշիր, օթուղիքի՝ և քյարիրլու ցեղերին գաղթեցնում է Խորասան։ Այդ ժամանակ է, որ Իբրահիմ Խալիլի ավագ որդի Ֆազլ Ալի բեկին տեսնում ենք

²⁵ Мирза Джамал Джеваншир Карабагский, История Карабага, Баку, 1959, с. 66.

²⁶ Ахмед-бек Джеваншир, О политическом существовании Карабагского ханства, Баку, 1961, с. 18.

²⁷ Ղարաբաղի խաների տոհմաճառը տե՛ս Աкты Кавказской Археологической Комиссии (АКАК), т. II, Тифлис, 1868, док. 1415, с. 695.

²⁸ Սարիջն — քուրքերեն «ղեղնավուն»։

²⁸ Мирза Адигезаль-бек, Карабаг-наме, с. 49—50.

Օթուղիքի — քուրքերեն «երեսուներկու», որը քրդական ու քուրքական 32 մանր ցեղերի միավորում էր, որի մեջ մտնում էր նաև Ջևանշիր ցեղը։

Նադիր շահի մոտ որպես արքունի արարողապետի թաբին (ենթակա, ստորադաս) ծառայելիս²⁹:

Երբ թուրքերի դեմ մղված մարտերից մեկում Ֆազլ Ալի բեկը սպանվում է, շահի մոտ ծառայության է անցնում նրա կրտսեր եղբայրը՝ Փանահ Ալի բեկը: Վերջինիս բամբ ձայնը նրա համար ապահովում է շահի մունետիկի պաշտոնը: Նրան անվանում էին «ջառչի» (մունետիկ) Փանահ: Նա քաղաքի փողոցներում բարձրաձայն հայտարարում էր շահի հրամանները: Սակայն, երբ մի անկարգության համար Փանահը դատապարտվում է գլխատման, նրան հաջողվում է փախչել արքունիքից և անցնել Ղարաբաղ: Միրզա Ջամալ Զեանշիրը Փանահի փախուստը թվագրում է հիշրի 1150 (1737/38) թվականով³⁰: Նույն պատմագրի այն պնդումը, թե՝ «հատկապես մեծ սխրանքներ նա գործեց Նադիր շահի՝ Ռումի (Թուրքիայի — Ա. Մ.) գործերի դեմ մղած կռիվներում»³¹, զուրկ են պատմական հիմքից, քանի որ շահի մոտ Փանահի ծառայության ընթացքում թուրք-պարսկական 1730–1736 թթ. պատերազմն արդեն ավարտվել էր, իսկ 1743–1746 թթ. պատերազմը դեռևս չէր սկսվել: Ինչ վերաբերում է ադրբեջանցի վայ-պատմաբան Ֆ. Շուշինսկու այն պնդմանը, թե՝ «արքունի սպասավորներից ինչ-որ մեկը նախանձելով Փանահին՝ շինջաց Նադիր շահին, իբր Փանահը մտադրվել է սպանել նրան և տիրանալ գահին»³², ապա այս դեպքում գործունեք ադրբեջանական պատմաշինարարությանը բնորոշ ծիծաղաշարժ հորինվածքի հետ՝ մղոններով հեռու պատմական իրականությունից:

Որոշ ժամանակ աստանդական կյանք վարելուց հետո Փանահը որպես դարուղա (հարկահավաք) ծառայության է անցնում Ջրաբերդի մելիք Ալլահզոլլի սուլթանի մոտ: Հայ մելիքի հովա-

²⁹ Միրզա Յուսուֆ Ներսիսով, Ճշմարտացի պատմություն, էջ 47:

³⁰ Мирза Джамал Джеваншир Карабагский, История Карабага, с. 66.

³¹ Там же.

³² Шушинский Ф., Шуша, Баку, 1968, с. 4.

նավորութիւնն ազատում է Փանահին շահի դահիճների ձեռքից: Փաստորեն, Ալլահդուլի սուլթանը իր ծոցում օձ ջերմացրեց, ապաստան ու մի աննշան պաշտոն տալով Նադիր շահի կողմից գլխատման դատապարտված փախստական մուսուլմանին, որը հետագայում իր զավակների հետ պատուհաս դարձավ և՛ Ալլահդուլի սուլթանի, և՛ իսամայի մելիքութիւնների համար: Ինչպես կհամոզվենք ստորև, Փանահը «յուրովի» էր վարձահատույց լինելու Զրաբերդի մելիքին իր կյանքը փրկելու համար:

1747 թ. հունիսին խորասանում դավադրութեան զոհ է դառնում Նադիր շահը: Խորասանյան դավադրութիւնը գործունեութեան լայն ասպարեզ է բացում երբեմնի փախստականի համար: Այդ ժամանակ է, որ օգտվելով Իրանում ստեղծված քառասային իրավիճակից Փանահի ցեղակիցները խորասանից վերադառնում են Զեանշիրի գավառը: Փանահը, թողնելով իր ծառայութիւնը, երիտասարդ ցեղակիցներից մի ավազակախումբ է կազմում և «զբաղվում ավազակութեամբ Շիրվանի, Շաքիի, Գանձակի և Ղարաբաղի վիլայեթներում: Բոլոր այդ երիտասարդներին նա դարձնում է հարուստ և առանց որևէ մեկից կախման: Մնացած ժողովրդի սերը նա գրավում է անասուններ, ձիեր և նվերներ բաժանելով, իսկ որոշ անհնազանդների իրեն է ենթարկում պատիժների և սպանութիւնների ճանապարհով»³³: Այսպիսով, որոշ ժամանակ անց մեծ ճանապարհների այս ավազակը դառնում է ցեղապետ:

Այդ շրջանում Իրանում գահ է բարձրանում Նադիր շահի եղբորորդի Ադիլ շահը, որն իշխել է 1747–1748 թթ.: Նա Ամիր Ասլան խանին նշանակում է Ատրպատականի կառավարիչ: Վերջինս, լսելով Փանահի մասին, հանդիպում է նրան և պահանջում հպատակվել Ադիլ շահին: Փանահն, այլ ելք չունենալով, նպատակահարմար է գտնում հնազանդվել, և Ամիր Ասլան խանի միջնորդութեամբ, 1748 թ. կարողանում է Ադիլ շահից խանու-

³³ Мирза Джамал Джеваншир Карабагский, История Карабага, с. 67.

թյան ուղամ (շահական հրովարտակ) կորզել³⁴: Ահա այսպես Նազիր շահի կողմից գլխատման դատապարտված քոչվոր ցեղապետը նրա եղբորորդի Ագիլ շահի կողմից բարձրացվեց խանի աստիճանի: Սակայն, պետք է նկատի ունենալ, որ Ղարաբաղի խանության հիմնադիր հորջորջվող Փանահը խանի տիտղոս ստանալու պահին դեռևս խամսայում էր գտնվում, այնտեղ ոչ մի իշխանություն չուներ: Այդ պահին Փանահի խանի տիտղոսը ձև էր առանց բովանդակության:

Իր նորահաստատ իշխանությունն ամրապնդելու նպատակով Փանահը որոշում է անցնել նստակեցության և 1748 թ. Քյաբիրլուի մահալում կառուցում է Բայաթ բերդը³⁵, որի տեղի ընտրության գործում կարևոր դեր էր խաղացել քյաբիրլուի ցեղապետի դստեր հետ Փանահի ամուսնությունը: «Քյաբիրլուն մեծ աջակցություն էր ցույց տալիս նրան, — գրում է Լեոն, — և նա արագ կերպով ավազակապետի դիրքից անցնում է տիրապետողի դիրքի, իրեն հպատակեցնելով Ղարաբաղի տափարակներում թափառող ցեղերը: Ինքն էլ մի թափառական իշխանություն ձեռք բերելուց հետո նա հասկանում է նստակեցության անհրաժեշտությունը»³⁶: Նստակյաց կյանքի անցնելու անհրաժեշտության գիտակցումը հեղաբեկում էր քոչվորական աշխարհընկալման մեջ:

Խամսայի մելիքները, զգալով իրենց մերձակայքում այս նոր ուժի երևան գալը, միանում են Շիրվանի կառավարիչ Հաջի Ջելբերի հետ և արշավում Բայաթի վրա: Փանահ խանն իր ցեղակիցներով ամրանում է Բայաթում և սկսում պաշտպանվել: Ամրոցի պաշարումը որևէ արդյունքի չի հանգեցնում և դաշնակիցները վերադառնում են իրենց տեղերը, անշո՛ւշտ, հաջորդ տարի արշավանքը կրկնելու պայմանով: Նահանջի ճանապարհ

³⁴ Мирза Адигезаль-бек, Карабаг-наме, с. 52, Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով, ճշմարտացի պատմություն, էջ 48:

³⁵ Բայաթ ավերակ ամրոցը գտնվում է Կարկառ գետի ծախ կողմում, Աղջաբեղուց 26 կմ դեպի արևմուտք:

³⁶ Լեոն, Երկերի ժողովածու, հ. 3, գիրք 2, էջ 265:

Հին Հաջի Զեյբերին ասում է. «Փանահ խանը մինչև այժմ մի ոսկի էր առանց դրամի դրոշմի, մենք եկանք այն դրամ դարձրինք ու վերադարձանք»³⁷: Այդ արտահայտությունը ժողովրդի մեջ վերածվում է առածի:

Փանահ խանն, իր հերթին, դալիս է այն եզրակացության, որ հարթավայրում գտնվող Բայաթ, ամրոցը չի կարող հուսալի ապաստարան լինել թշնամիների հետագա արշավանքների դեպքում: Նման պայմաններում անգործությունը հավասարազոր էր կործանման: Եվ նա, առանց ժամանակ կորցնելու «իրեն հակառակ ցեղերի և հայ մելիքների դեմ հաջողությամբ կռվելու համար մի նոր բերդ հիմնեց Թարնակյուտ»³⁸ անունով տեղում, Շահ-բուլաղ մեծ աղբյուրի վրա, որ համարյա խաչենի սահմանադրուխն էր կազմում: Այդ նոր բերդի մեջ էլ նա շուկա ու մզկիթ, կառուցեց և 1749 թվին հաստատվելով այնտեղ՝ սկսեց ընդհարումներ Զրաբերդի և Գյուլիստանի մելիքների հետ, աշխատելով քանդել մելիքների միությունը»³⁹: Բերդի տեղի ընտրության գործում կարևոր դեր է խաղացել նաև հորդառատ աղբյուրի առկայությունը, որի շնորհիվ լուծվել է ամրոցի ջրամատակարարման խնդիրը: Այդ աղբյուրի անունով էլ բերդը կոչվել է Շահ-բուլաղ:

Փանահի կողմից Բայաթի և Շահ-բուլաղի բերդերի կառուցումը ոչ թե շրջապատի թշնամիների ուշադրությունը շեղող հնարք էր կամ «փորձաշրջան» նրա համար, ինչպես սխալմամբ

³⁷ Мирза Адигезаль-бек, Карабаг-наме, с. 54, Միրզա Յուսուֆ Ներսեանով, Գնշարտացի պատմություն, էջ 49:

³⁸ Թաոնակյուտը Դայոց արքա Տիգրան Մեծի (մ. թ. ա. 95-55) կառուցած չորս Տիգրանակերտներից մեկի աղավաղված անունն է, գտնվում է Աղդամի շրջանում, Վանքասարի ստորոտում (տե՛ս Կարապետյան Ս., Դայ մշակույթի հուշարձանները Խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցված շրջաններում, Ե., 1999, էջ 227): Այժմ այնտեղ պեղումներ է իրականացնում ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արշավախումբը՝ պ. գ. դ. Համլետ Պետրոսյանի ղեկավարությամբ (տե՛ս Պետրոսյան Հ., Արցախի Տիգրանակերտի և շրջակայքի հնագիտական հետազոտության առաջին արդյունքները, «ԼՂՀ. անցյալը, ներկան և ապագան» միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Ե., 2007, էջ 434-445):

³⁹ Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 3, գիրք 2, էջ 265:

կարծում է քաղաքագետ Դ. Բաբայանը⁴⁰, այլ կոնկրետ իրավիճակով պայմանավորված անհրաժեշտություն: Այդ ժամանակահատվածում թշնամիների ուղադրությունը (հայտնի է թե ինչից) շեղելուց առավել Փանահը սեփական անվտանգությունն ապահովելու խնդիր էր լուծում, և չէր էլ կարող ենթադրել, որ իրեն երբևէ բախտ կվիճակվի բնավորվել Արցախի սրտում:

Այդ առիթը ներկայացավ այն ժամանակ, երբ Վարանդայի Մելիք-Շահնազարը իր հետ թշնամացած Արցախի մյուս չորս մելիքությունների տիրակալներին դիմադրելու համար դաշնակցեց Փանահի հետ՝ նրան տրամադրելով իր մելիքության տարածքում դտնվող Շուշի բերդը⁴¹: Այս կապակցությամբ ռուս նշանավոր ղորավար Ա. Ատվորովը իրավացիորեն նկատել է. «Իր հայրենիքի այս դավաճանը կանչել է Փանահ խանին..., տվել նրա ձեռքը իր ամուր բերդը՝ Շուշի դալան և սղնախով հանդերձ հպատակվել նրան»⁴²:

Այդ պահի դրությամբ նորաստեղծ խանության կազմի մեջ էին մտնում Դաշտային Ղարաբաղի մի մասը և Շուշին: Սակայն, Շուշին էր, որ կենսունակություն հաղորդեց տափարակներում անխուսափելի կործանման դատապարտված խանությանը՝ ձևը վերածելով բովանդակության:

⁴⁰ Бабаян Д., Политическая история Карабахского ханства в контексте Арцахской дипломатии XVIII века, Е., 2007, с. 39–42.

⁴¹ Անվիճելի է, որ Շուշիի բերդը կար մինչև Արցախում 1720-ական թթ. ազատամարտի սկիզբը: Հետևաբար, ամիսն են ադրբեջանցի պատմաշինարարների այն պնդումները, թե իբր Շուշին կառուցվել է Փանահ խանի կողմից 1750-ական թթ.: Իրականում, Շուշիի բերդը այդ թվականներին միայն վերակառուցվել է (տե՛ս Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века, т. II, ч. I, Е., 1964, с. XLI, Չորանյան Պ., Շոշ և Քարազուխ սղնախների նույնացման հարցի շուրջ, «ՊԲՀ», 1994, N 1–2, էջ 183–187):

⁴² Нерсисян М., А. Суворов и русско-армянские отношения в 1770-1780-х годах, Е., 1981, с. 136.

* * *

Խամսայի մելիքները ստիպված էին նոր մարտահրավերների դիմակայելու Արցախում քոչվոր ջեանշիր ցեղի սարջալու ճյուղի ցեղապետ Փանահի հայտնվելուց հետո: Հենց Փանահի ժամանակներից սկսվեց այլացեղ և այլակրոն էթնիկ տարրի ներթափանցումն Արցախ: «Ղարաբաղի նորահաստատ խանության համար կարևոր քաղաքական հարց էր մահմեդական ազգաբնակչություն կազմելը երկրի այն կողմերում, ուր չկար այնպիսի տարր, որը պիտի խանական իշխանության նեցուկը դառնար: Փանահ խանը, դավաճանությամբ սողոսկելով զուտ հայաբնակ Խամսայի երկրի սիրտը, շուտ զգաց, որ Շուշու ժայռերը դեռ բավարար հիմք չեն տիրապետություն հաստատելու համար,— իրավացիորեն նկատում է Լեոն,— և նա շտապեց թուրք թափառական ցեղեր գրավել դրսից՝ հարևան խանություններից, խոստանալով նրանց զանազան արտոնություններ: Այսպիսով, Վրաստանից և այլ տեղերից Ղարաբաղ փոխադրվեցին փյուսյան, կարաչարլի, ջինլի, դեմիրչի-հասանլու, դըզըլ-հաջիլի, սաֆիքյուրդ, ըոյ ահմեդլի, սահաթլի, քենգերլու և այլ շատ թափառական ցեղեր: Հոր օրինակին հետևելով, Իբրահիմ խանն էլ ամեն ջանք գործ էր գնում՝ դրսից բերելու նոր մահմեդական տարրեր»⁴³: Անվանի պատմաբանի բերած ցեղերի այս շարանին կարող ենք ավելացնել թուրք-թաթարական քոչվոր ու կիսավայրենի այնպիսի ցեղախմբերի, ինչպիսիք են ջեանշիրցիները, սարջալուները, օթուզիքիները, քյաբիրլուները, իգիրմիգորդները, քոյանիները և այլք, որոնց բնակեցումը Ղարաբաղի տարածքում իսկական չարիք դարձավ արցախահայության համար: Այդպիսով, Արցախում բնակվող միատարր ու միաձույլ հայության մեջ մտավ օտարասեռ էթնիկ տարրը, իր հետ բերելով մտքի և մշակույթի ահավոր հետամնացություն, ահռելի չափե-

⁴³ Լեոն, Երկերի ժողովածու, հ. 3, գիրք 2, էջ 303:

րի հասնող աղքատութիւնն⁴⁴: Խաչնարած ցեղերի՝ Արցախ ներթափանցելուց հետո ընկած ողջ ժամանակաշրջանը հազեցած է եղել ընդհանրապէս հայերի և եկվոր էթնիկ տարրերի հակամարտութեամբ⁴⁵: Բերված ցեղախմբերը, առաջին հերթին, Փանահ խանի համար հուսալի դաշնակիցներ էին Արցախի՝ իրեն չենթարկվող մելիքութիւնների դեմ պայքարի ժամանակ:

Նախ Փանահ խանը ուխտադրժորեն ձերբակալեց հայ մելիքների կողմից իր մոտ բանակցութիւնների եկած Զրաբերդի Մելիք-Խսրայեյան Ալլահդուլի սուլթանին և, Նախիջևանի կառավարիչ Հեյդար Ղուլի խանի դրդմամբ, հրամայեց գլխատել նրան: Փանահն այդպես էր վարձահատույց լինում իր կյանքը Նադիր շահի դահիճների ձեռքից փրկած Զրաբերդի մելիքին: Արցախի հայերը դեռևս XIX դարում պահպանել էին հետևյալ տխուր երգը, որը ժողովրդական ավանդութեան համաձայն մահապատժից առաջ, Փանահ խանի զնդանում, հորինել էր Ալլահդուլի սուլթանը.

«Վարդապետին Քաջի»⁴⁶ ասեք դայ առ իս,
Կամ զինքն սպանցէ կամ փրկեսցէ զիս,
Եղբայրդ իմ Ադամ զվրէժն իմ հան,
Ափսո՛ս, զի վրէժ իմ մնաց յաւիտեան»⁴⁷:

Ալլահդուլի սուլթանին հաջորդել է եղբայրը՝ Մելիք-Ադամը (Հաթամ), որը «մանկութեան հասակից պատանդ էր եղել Դադաստանի Խոսրով սուլթանի մոտ և լավ վարժվել էր լեռնականների պատերազմական կարգերին: Նրան ազատել էր Նադիր

⁴⁴ Սկյան Վ., Շուշի, Ե., 1991, էջ 31:

⁴⁵ Հովհաննիսյան Լ., Եթնիկական գործընթացները Քաշաթաղի և Քարվաճառի գավառներում 18-րդ դարում և 19-րդ դարի առաջին կեսին, «Եզերք» հանդես, 2006, N 1, էջ 13: Գմմտ. Бабахан Д., указ. соч., с. 58.

⁴⁶ Խոսքը ժողովրդական հերոս Դալի-Մահրասայի մասին է: Նրա իսկական անունը Ավագ վարդապետ էր, բայց մելիքների մղած կռիվներում ցույց տված սխրագործությունների համար ժողովուրդը նրան տվել էր դալի (զիժ) մականունը: Ավագ վարդապետը սկզբնապես Զրաբերդի Եղիշե առաքյալի վանքի միաբան էր (նրա մասին տես Րաֆֆի, նշվ. աշխ., էջ 459-460):

⁴⁷ Ջալալեանց Ս., Պատմութիւն աշխարհին Աղուանից, Մատենադարան, միկրո-ժապավեն 367, էջ 4:

չահը»⁴⁸։ Հնդկահայ ժամանակակիցները Մելիք-Աղամին ներկայացնում են այսպես. «Սա խորամիտ և քաղաքավարի մի մարդ է, պատերազմի մեջ՝ խիզախ»⁴⁹, իսկ 1781 թ. կազմված «Պատմագիրք Սիւնեաց» ձեռագրի հիշատակարանում նա բնութագրվում է որպես «այր քաջասիրտ, և կարի ճարտարաբան. նաև՝ առատաձեռն ևս ըստ հոգեսէր ըղձից իւրոց՝ առ կարօտեալս և չքաւորեալս»⁵⁰։ Եվ հենց պատերազմների մեջ խիզախ այդ քաջասիրտ այրն էր, որ իսամայի մելիքների դաշնակցությունում զբաղեցրեց եղբոր տեղը։

Փանահի հաջորդ զօհը դարձավ իսախեն գավառի տիրակալ Մելիք-Ալլահվերդի Հասան-Ջալալյանը, որը դավադրաբար սպանվեց 1765 թվականին։ Դրանով անդառնալի հարված էր հասցվում Հասան-Ջալալյանների աշխարհիկ իշխանությանը։ Այնուհետև, Մելիք-Ալլահվերդուն դավելու համար, Փանահ խանը իսախենի մելիք է նշանակում ինձրիստան գյուղի տանուտեը Միրզախան Մելիք-Միրզախանյանին։ Այսպիսով, Արցախի հինդ մելիքութուններից երկուսը՝ Վարանգան և իսախենը, այլևս անվնաս էին Փանահի համար, իսկ Գյուլիստանի, Ջրաբերդի և Դիզակի մելիքութունների վրա նրա իշխանությունը չէր տարածվում։

Այդ դեպքերից հետո «անկաւ մեծ իմն հակառակութիւն ընդ Փանահ խանի Զուանշիր գաւառին. այս ինչ հակառակութիւնն տեւալ մինչև ցեօթն ամ անընդհատ իմն շարունակութեամբ ընդ միմեանց պատերազմեալ յերկոցունց կողմանց եղեալ անթիւ արիւնհեղութիւն»⁵¹։ Այդ ժամանակ Դիզակի Մելիք-Եսային առաջինն էր, որ գիտակցեց կանոնավոր զորախմբերի առկայության անհրաժեշտությունը։ Նա, լինելով «հմուտ ամենայն հնարիցն մարտի՝ խրախոյս տայր և քաջալերէր, ուսու-

⁴⁸ Լալայան Ե., Երկեր, հ. 2, Ե., 1988, էջ 216։

⁴⁹ Նոր տետրակ, որ կոչվում է հորդորակ, էջ 102։

⁵⁰ Մատենադարան, ծեռագիր 1488, էջ 218ա։

⁵¹ Կոստանեանց Առ., Դիզակի մելիքութիւնը, «Նիւթեր հայ մելիքութեան մասին», պրակ Ա, Վաղարշապատ, 1913, էջ 44։

ցանէր զամենայն հնարամարտութիւնս. աներկչոտ խրոխտաբար արձակելն ի վերայ մահազէն թշնամեաց՝ աներկիւղ իսկ նահատակիլն՝ քան վատ անուն ժառանգելով կեալն: Նաև մնալ միշտ պատրաստ ի լսել զձայն պատերազմի»⁵²:

Բնավ էլ պատահական չէ, որ այդ գաղափարը ծնվել էր Դիզակի Մելիք-Եսայու մոտ: Կտրված իր երկու գաշնակիցներին՝ Գյուլիստանի Մելիք-Հովսեփից և Զրաբերդի Մելիք-Ադամից, նա հարկադրված էր միայն սեփական ուժերին ապավինած պատերազմելու Փանահի և Վարանդայի տիրահռչակ տիրակալ Մելիք-Շահնազարի դեմ: Առանց կանոնավոր և մարտունակ զորաջոկատների առկայության նա, բնականաբար, ի վիճակի չէր լինի երկար դիմակայել խանական զորքերի հարձակումներին: Հայ պատմագիր Միրզա Յուսուֆ Ներսեսովը (Հովսեփ Ներսիսյանց) գրում է, որ «Փանահի խանության սկզբնական շրջանում Դիզակի Մելիք-Եսային, որը հայտնի էր իր քաջությամբ, նրա դեմ բազում կռիվներ է մղում: Որոշ ժամանակ (յոթ տարի — Ա. Մ.) նրանց միջև թեժ մարտեր էին տեղի ունենում: Եվ մի անգամ Մելիք-Եսային Փանահ խանի զորքը այնպես է ջախջախում ու ցաքուցրիվ անում, որ նա, Բայաթի կողմը փախչելով, մեկ ամիս անտառներում է անցկացնում՝ չհամարձակվելով այնտեղից դուրս գալ»⁵³: Սակայն, նույն պատմագրի այն հաղորդումը, թե հետագայում Փանահը «նրան (Եսայուն — Ա. Մ.) նենգորեն կաշանավորում է ու սպանում»⁵⁴, չի համապատասխանում իրականությանը: Հայտնի է, որ Փանահի մահից հետո Մելիք-Եսային դեռ երկար շարունակում էր պայքարել նրա որդու՝ Իբրահիմ խանի դեմ: Վերջինիս կարգադրությամբ էլ դավադրաբար «ի 1230 (1781) թվին Դոդու Մալիք Սային սպանեցին»⁵⁵: Այդ կապակցությամբ ռուս զորավար Ալ. Սուվորովը 1781-ին իշխան Գ.

⁵² Նույն տեղում, էջ 49–50:

⁵³ Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով, ճշմարտացի պատմություն, էջ 50:

⁵⁴ Նույն տեղում:

⁵⁵ Մատենադարան, ձեռագիր 3881, էջ 86բ:

Պոստյոմկինին ուղղած զեկուլյցում գրում է. «Շուշիի Իբրահիմ խանը չարություն գործադրելով՝ որոշ գումար է պահանջել Դիզակի Մելիք-Եսայուց և չարչարելով էլ սպանել նրան»⁵⁶: Մելիք-Եսայու մահվան թվականը հաստատվում է նաև նրա տապանաքարի արձանագրությամբ. «Այս է տապան մեծին Մելիք Եկանի որդի Մելիք Եսայուն, և էր սա իշխան կարգեալ Նատիր շահէն: Լ Գ (33) ամ տիրեաց երկիրս Դիզակու և արար բազում քաջութիւն և յաղթութիւն ընդ անօրէնսն. և էր ինքն պարթև և յոյժ զօրաւոր քան զառաջինսն իւր. և թիւ կենաց նորա ԿԱ (61) ամաց, վախճանեցաւ թվին ՌՄԼ (1781), հոկտեմբերի Բ (2)-ին երեքշաբթի. որ ընթեռնուք, մեկ Հայր մեղայ ասացէք. ամէն»⁵⁷:

Փանահի դեմ հաջողությամբ մարտնչում էին նաև Մելիք-Եսայու դաշնակիցները՝ Գյուլիստանի Մելիք-Հովսեփը և Ջրաբերդի Մելիք-Աղամը: Նրանց «ամրոցի (Ջրաբերդի – Ա. Մ.) անմատչելիության շնորհիվ Փանահ խանը չէր կարողանում հասնել իր նպատակին, – գրում է Միրզա Ադիգյոզալ-րեկը, – այլ լեռնափեշերին փռված ցանքերն էր իր զորքի ձիերի սմբակների տակ տալիս... Սակայն երկու մելիքները, չնայած անասելի զրկանքներին, չորս տարի շարունակ ցույց տվեցին անսասանության և համառության օրինակներ: Այդքան երկար ժամանակի ընթացքում նրանք չնահանջեցին սպանության և ավարառության ճանապարհից՝ դրսևորելով համառության և հանդրգնության օրինակներ: Նրանք գլխավորում էին [այժմ] հանգուցյալ Փանահ խանի դեմ մարտի եկած շրջապատի խաների զինված ջոկատները և ոչ մի քայլ չէին նահանջում նրա դեմ սկսած պայքարից»⁵⁸:

⁵⁶ Армяно-русские отношения в XVIII веке, т. IV, с. 172, Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике, документы и комментарий, составитель Ю. Барсегов, М., 2008, с. 79.

⁵⁷ Դիվան հայ վիմագրության, պրակ V, Արցախ, կազմեց Ա. Բախտուղարյան, Ե., 1982, էջ 179:

⁵⁸ Мирза Адигезаль-бек, Карабаг-наме, с. 60.

Հետագայում այդ մելիքները նահանջում և ամրանում են Գյուլիստանի բերդում: Այնտեղ Փանահի դեմ նրանց մղած հաղթական կռիվներից մեկի վերաբերյալ հետևյալ ուշագրավ տեղեկություններն է հաղորդում կապիտան Օթար Թումանովը 1754 թ. դեկտեմբերի 1-ին Ռուսաստանի արտաքին գործերի կոլեգիային հղած զեկուցագրում. «Հայերը գտնվում էին Սղնախում՝ Գյուլիստանի բերդում: Նրանց գլխավորները մելիք Յուսուֆ (Հովսեփ – Ա. Մ.) և մելիք Աթամ են կոչվում: Սրանք մինչ 1500 [գինված] մարդ ունին: Այս հայերի վրա հարձակվել է Փանախանը, հայերը հաղթել են, Փանախանի մարդկանցից 300-ի չափ սպանել են: Այս պատերազմը եղավ 1754 թվի օգոստոսի 26-ին»⁵⁹: Դիմագրությունը շարունակվել է նաև հաջորդ տարի, ինչպես տեղեկանում ենք Օթար Թումանովի 1755 թ. մարտի 21-ի զեկուցագրից. «Սղնախի հայերը մեկուսացած են իրենց տեղում, ներկայումս Փանախանին և թուրքերին չեն ծառայում»⁶⁰: Իսկ նույն թվականի նոյեմբերի 20-ի զեկուցագրով Օթար Թումանովը հաղորդում է Ղզլարի պարետ Իվան Ֆոն Ֆրաուենդորֆին. «Սղնախի հայոց մելիք Յուսուֆը այստեղ (Վրաստան – Ա. Մ.) թագավորների մոտ եկավ իր ընտանիքով՝ 60-ի չափ մարդկանց ուղեկցությամբ: Սղնախը դատարկվել է: Իրոք հացի թանկություն է եղել այնտեղ... Գյուղացի-ռայաթը Փանախանին է մնացել: Մելիք Ադամն իր ընտանիքը Գյանջա է ուղարկել, ինքը դեռևս իր բերդումն է գտնվում, սակայն ներկայումս ոչ մի տեղից օգնություն չի երևում»⁶¹: Այսպիսով, չդիմանալով Փանահի հարաճուն ճնշմանը, մելիքները իրենց զորքի և ժողովրդի մի մասի հետ հեռանում են իրենց տիրույթներից և

⁵⁹ Մելիքսեթ-բեկ Լ., Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, Կ., Ե., 1955, էջ 107, Документы по взаимоотношениям Грузии с Северным Кавказом в XVIII в. Документы подобрал, подготовил к печати и предпослал им исследование В. Гамрекели, Тбилиси, 1968, с. 140:

⁶⁰ Մելիքսեթ-բեկ Լ., նշվ. աշխ., էջ 108:

⁶¹ Նույն տեղում, էջ 109, Документы по взаимоотношениям Грузии с Северным Кавказом в XVIII в., с. 296.

ապաստանում Գանձակի Շահվերդի խանի մոտ, սպասելով հարմար առիթի՝ Փանահի դեմ իրենց գոտեմարտը շարունակելու համար: Յոթ տարի մելիքները մնում են Շամխորում:

Լսելով Փանահ խանի հզորացման մասին, 1757 թ. մեծաքանակ զորքով Շուշիի վրա է արշավում Մազանդարանի կառավարիչ Մուհամմադ Հասան խան Ղաջարը՝ իրանի ապագա շահ Աղա Մուհամմադ խանի հայրը: Նրա բանակը կանգ է առնում Շուշիի մերձակայքում գտնվող Խաթուն-Արխ վայրում: Սակայն, չուրջ մեկ ամիս տևած պաշարումը որևէ արդյունքի չի հանգեցնում, և Մուհամմադ Հասան խանը՝ լսելով Քերիմ խան Զենդի ուժեղացման ու դեպի Արաղ շարժվելու մասին, հապտապ հետ է վերադառնում: Այս իրողությունն իր արտացոլումն է գտել նաև վրացական սկզբնաղբյուրներում, մասնավորապես՝ արքայազն Դավիթ Բագրատիոնի «Նոր պատմություն» երկում այդ արշավանքի մասին կարդում ենք. «1757 թ. Մահմադ-Հասան Ղաջարը... գրավեց Պարսկաստանի ավելի քան կեսը ու մոտեցավ Շուշուն: Իսկ երբ Շիրազում երևաց Քերիմ-խան Զենդը, այս Մահմադ-Հասան Ղաջարը Շուշիից գնաց նրա դեմ»⁶²: Շտապելու պատճառով նա Խաթուն-Արխում է թողնում անգամ թե՛ բանից բերած երկու թնդանոթները: Փանահ խանը դրանք տանում է Շուշի, որի բերդապարիսպները քանդելու համար նախատեսված թնդանոթները սկսում են պաշտպանել քաղաքը:

Մուհամմադ Հասան խանի ձեռնունայն վերադարձից հետո 1761 թ. մեծաքանակ բանակով Ղարաբաղ է արշավում Ուրմիայի կառավարիչ Ֆաթալի խան Աֆշարը, որը Նադիր շահի առաջապահ զորագնդի հրամանատարն էր եղել: Նա, ինչպես կարդում ենք Ափեոն կաթողիկոսի հիշատակարանում, «ի ՌՄԺ (1761) ամի թուականութեանս մերում, ժողովեալ զբազում զօրս ի վերայ իւր, չոգաւ ի վերայ մեծ և անուանի գղեկին Շոշ կոչեցեալ ամրագունեղ բերդին՝ ածել զնա ի ձեռն, և զիշխօղն նորին զՓա-

⁶² Մելիքսեթ-բեկ Լ., Եջվ. աշխ., էջ 200:

նազ խանն, որ ի Զիւանշիր յազգէ»⁶³: Ֆաթալի խանի բանակը կանդ է առնում Ասկերանի մոտ գտնվող մի դաշտում, որտեղ ամրութիւն է կառուցում և ձմեռում: Այդ ժամանակ, ընդհանուր թշնամու դեմ պայքարելու համար, «Զրաբերդի ու Թալիշի Մելիք Աթամն ու Մելիք Հովսեփը ևս Ֆաթալի խանի մոտ գալով՝ նրա զորքին են միանում: Նրա ամրութեան կողքին մեկ ուրիշն են կառուցում»⁶⁴: Վեց ամիս այնտեղ մնալուց հետո կողմերը հաշտութեան բանակցութիւններ են սկսում, և «Փանահ խանն արտաքուստ հնազանդութիւն է հայտնում նրան ու պատանդ է տալիս իր որդի Իբրահիմ-Նալիլ աղային»⁶⁵: Այդպիսով, Փանահ խանն ընդունում է իր կախվածութիւնը Ֆաթալի խանից:

Որդուն ազատելու նպատակով Փանահը դաշնակցում է հետզհետե հզորացող վեքիլ Քերիմ խան Զենդի հետ, որը Ֆաթալի խանի ոխերիմ թշնամին էր: Նրանց բանակը 1762 թ. Ուրմիայում պարտութեան է մատնում Ֆաթալի խանին: Ազատելով պատանդի կարգավիճակով Ուրմիայում գտնվող Իբրահիմ-Նալիլ աղային՝ Քերիմ խան Զենդը 1762 թ. խանի տիտղոս է շնորհում նրան և ուղարկում Ղարաբաղ⁶⁶, իսկ Փանահ խանին իր հետ վերցնելով տանում է Շիրազ: Այնտեղ էլ 1762 թ. Փանահը մահանում է: Թեև ըստ խանութեան պատմագիրների Քերիմ խանը նրան Շիրազ էր տարել պատվելու նպատակով, սակայն ականհայտորեն Փանահը նրա մոտ էր գտնվում պատանդի կարգավիճակով: Այս տեսակետի օգտին է վկայում այն փաստը, որ այդ ժամանակ Քերիմ խանը որպէս պատանդ իր հետ Շիրազ է տանում

⁶³ Դիւան հայոց պատմութեան, գիրք Գ, Սիմեոն կաթողիկոսի յիշատակարանը, Թիֆլիս, 1894, էջ 57:

⁶⁴ Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով, Ճշմարտացի պատմություն, էջ 60:

⁶⁵ Бакиханов А., Гюлистан-Ирам, Баку, 1926, с. 130.

⁶⁶ Мирза Джамал Джеваншир Карабагский, История Карабага, с. 76, Мирза Адигезаль-бек, Карабаг-наме, с. 72.

նաև Ղարաբաղի Քյազիմ խանին և Խոյի Շահբազ խան Դուս-բուլիին⁶⁷:

Այդ է պատճառը, որ նրանք քար լռություն են պահպա-նում Փանահի մահվան հանգամանքների վերաբերյալ: Սակայն, այդ բացը լրացնում են հայ հեղինակները, մասնավորապես՝ Ներսեսովն այդ մասին գրում է. «Փանահ խանը դիտմամբ մե-ռած է ձևացել, մերձավորներին նախօրոք պատվիրելով, որ իր «դին» Ղարաբաղ տանեն, որպեսզի այդպես Շիրաղից դուրս գար, ճանապարհին ձի հեծներ և գնար Ղարաբաղ՝ ստանձնելու այնտեղի իշխանությունը: Քերիմ խանը այս հասկանալով ասում է. «Նա իմ լավ բարեկամն էր, պետք է նրա դիակը պատ-վով ու հարգանքով Ղարաբաղ ուղարկեմ»: Հրամայում է նրա որովայնը պատռել, դեղերով լցնել, որից հետո միայն ճանա-պարհ է դնում Ղարաբաղ»⁶⁸: Հիրավի, ճակատագիրը իրեն ար-ժանի մահ էր նախապատրաստել ողջ կյանքը խարդավանքների մեջ անցկացրած այս մարդու համար. ավաղակապետ դարձած երբեմնի մոլեռնակ, որին կյանքի ալիքները բարձրացրին խանի աստիճանի՝ այնտեղից որպես հասարակ մի խաբեբայի ցած գլո-րելու համար:

Կարևոր է նաև այն փաստը, որ Փանահն անգամ մի կտոր հող չունենր Խամսայի մելիքությունների տարածքում, որը որ-պես գերեզմանատեղ ծառայեր նրա համար: Այդ է պատճառը, որ հարազատները նրա դիակը տարան և թաղեցին Աղդամի մոտ գտնվող Իմարեթ վայրում:

Ըստ հուժյան, Փանահ խանին այդպես էլ չհաջողվեց իր իշխանությունը տարածել Դիզակի, Գյուլիստանի և Զրաբերդի մելիքությունների վրա: Փանահի մահից հետո (1762) նրա որ-դին և հաջորդը՝ Իբրահիմ խանը (1762–1806), ստիպված էր գեռ երկար պայքար մղելու այդ ինքնիշխան հայկական մելիքու-

⁶⁷ Կոստիկյան Բ., Ղարաբաղի XVIII դարի պատմությունը ըստ Միրզա Յուսուֆ Ներսեսովի «Թարիխ-ե Սաֆի»-ի, «ԴԲՀ», 1999, N 2–3, էջ 355:

⁶⁸ Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով, ճշմարտացի պատմություն, էջ 62, տես նաև Րաֆֆի, Աշվ. աշխ., էջ 467:

թյունների դեմ: Դեռ ավելին, նորահաստատ խանության դեմ այդ մելիքությունների չմարող պայքարը հաշվի առնելով է, որ 1780-ական թվականներին «Ռուսաստանում մտադրվել էին Արցախի հիման վրա վերականգնել հայոց պետականությունը՝ վերացնելով հայոց հողում հայ մելիքներից մեկի աջակցությամբ դրանից 30 տարի առաջ ստեղծված այսպես կոչված Ղարաբաղի խանությունը»⁶⁹: Ղարաբաղի խաներին չհաջողվեց վերջնականապես ճնշել այստեղ մնացած մելիքների դիմադրությունը: Վեճերը նրանց միջև շարունակվեցին ընդհուպ մինչև 1813 թ., երբ Ռուսաստանի և Պարսկաստանի միջև կնքված Գյուլիստանի պայմանագրի համաձայն Արցախն անցավ Ռուսաստանին⁷⁰, իսկ 1822 թ. Ղարաբաղի խանությունը վերացվեց:

Ամփոփելով նշենք, որ այնքան ժամանակ, քանի դեռ մելիքություններից մեկի տիրակալի սրտում բուն չէր գրել դավաճանության ախտը, ըստ էության ազատ էին նրանք և ինքնիշխան, իսկ երբ Վարանդայի Մելիք-Շահնազար Բ-ի թողությունը Արցախում հաստատվեց վաչկատուն սարջալլուների ցեղապետ Փանահ խանը, վերջինիս և նրա որդուն՝ Իբրահիմ խանին հաջողվեց զգալիորեն թուլացնել Արցախի մելիքությունները: Եվ միայն Արցախյան հերոսական ազատամարտի շնորհիվ հաջողվեց սրբազրել Մելիք-Շահնազարի թույլ տված շուրջ 240-ամյա ճակատագրական սխալը:

Եվ, վերջապես, եթե այսօր ունենք ազատ և անկախ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն, ապա այդ պետության կայացման ենթախորքում, անտարակույս, իրենց անուրանալի դերն ունեն նաև Արցախի հերոսական մելիքությունները, որոնց տիրակալներին հաջողվեց միջնադարյան դժնդակ պայմաններում պահպանել այդ երկրամասի հայեցի նկարագիրը:

⁶⁹ Чобанян П., О некоторых вопросах истории Арцаха, «ԴԲՀ», 2002, N 3, էջ 154: 1780-ական թթ. հայոց ազատամարտի մասին տե՛ս Иоаннисян А., Россия и армянское освободительное движение в 80-х годах XVIII столетия, Е., 1990.

⁷⁰ Нагорный Карабах. Историческая справка, Е., 1988, с. 14, Мурадян П., История — память поколений, Е., 1990, с. 84.

**АРЦАХСКИЕ МЕЛИКСТВА И
ВОЗНИКНОВЕНИЕ КАРАБАХСКОГО ХАНСТВА**

РЕЗЮМЕ

В условиях отсутствия армянской независимой государственности Арцахские меликства были единственной силой, на основе которой, при возможности, могло воскреснуть армянское государство. В целом, Арцахские меликства были свободны и суверенны до тех пор, пока в сердце правителя одного из них не поселилось чувство вероломства. Когда по попустительству правителя Варанды Мелик-Шахназара II-го, в 1752 г. в Арцахе утвердился Панах хан — глава племени кочевых сарыджаллу, ему и его сыну Ибрагиму удалось значительно ослабить армянские меликства. Нанеся им огромный ущерб, они так и не смогли изменить положения дел в крае.

С водворением русского владычества в Карабахе ханство было упразднено в силу своей административно-политической несостоятельности и отсутствия сколь-либо значимой поддержки у местного населения.